

Вікторія Товстенко, к. ф. н.*

Київський національний економічний університет (Київ)
УДК 161.2.81'374

**ФУНКЦІОНАЛЬНО-СТИЛЬОВА ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ
ІМЕННИКОВИХ СУФІКСІВ (ЗІ ЗНАЧЕННЯМ
ОПРЕДМЕТНЕНОЇ ДІЇ ТА ЗБІЛЬШЕНОСТІ-
ЕКСПРЕСИВНОСТІ)**

Проблеми, порушені в статті, пов'язані з темою „Академічні словники української мови (теоретичні засади і практична реалізація)”, яку опрацьовують у відділі лексикології та комп'ютерної лексикографії Інституту української мови НАН України. Матеріали й результати дослідження можуть знайти практичне застосування в укладанні словників української мови, зокрема під час *ремаркування* реєстрових одиниць, оскільки вивчення позанормативної загальнонародної мови донедавна перебувало на периферії мовознавства.

Словотворчі суфікси, які використовуються у віддієслівному словотворенні іменників із значенням опредметненої дії, протиставляються за сферами свого вживання. ...Одні з них, зокрема **-н'/j/-, -г'/j/-, -о-, -аціj-, -азаціj-/-ізаціj, -фікаціj-** та ін., обслуговують книжні стилі сучасної української літературної мови. Інші ті словотворчі суфікси надають значенню опредметненої дії більшої або меншої експресивності, що спричинилося до використання їх у відповідних стилях, передусім у розмовному, а також у художньому та публіцистичному стилях. До таких належать суфікси **-нин-, -н'-, -неч-** та **-ав- (-яв-)**. У сфері розмовного мовлення кожен з них має свої особливості функціонування.

Віддієслівні субстантиви із суфіксом **-нин-** позначають інтенсивну, безперервну, повторювану дію без чітко визначеного напрямку, і мають іронічне забарвлення, пор.: *біганина, блуканина, грюканина, стрілянина, стуканина, топтанина, капанина* (“падання крапель”), *шуканина, шарпанина* (“поспішне, метушливе ходіння; безперервна метушня, біганина”) та ін. Цей словотвірний тип іменників є продуктивним у розмовному мовленні [6, с. 72; 9, с. 117]. За своїм нормативним

* © В. Товстенко, 2005

статусом віддієслівні іменники із суфіксом **-нин-**, на нашу думку, неоднакові: одні з них не виходять, інші виходять за межі нормативного вжитку. Він залежить від стилістичної характеристики твірної дієслівної основи недоконаного виду. Від стилістично нейтральних дієслівних основ за допомогою суфікса **-нин-** утворюються розмовні нормативні іменники (*біганина, стрілянина, стуканина, шуканина*), від стилістично маркованих – розмовно-просторічні ненормативні іменники (*блуканина, шарпанина, грюканина, тяганина* і под.). Напр.: – *Мені вже трохи обридло бурлацьке та циганське життя та блуканина* (І. Нечуй-Левицький); *Почала [Левантина] нишпорити по закамарку, мацаючи в темряві руками, але не знаходила нічого. Нарешті після довгої шуканини, аж у далекому кутку, під ліжком, напала якусь залізу річ* (Б. Грінченко).

У деяких іменників із суфіксом **-нин-** на основі процесуального значення розвинулося предметне значення результату, наслідку дії, причому воно має стилістично знижений, просторічний характер, пор. *мішанина, мазанина, літанина*. Напр.: *Часто буває, що художник, митець з почуттям та розумом, побачивши мазанину бездари, не відчуває радості від своєї переваги* (Л. Дмитерко); – *Та це в нас така пшениця вродила... – не пшениця, а якась мішанина з житом* (І. Нечуй-Левицький).

Дериватологи вважають, що обидва компоненти девербатива – твірна основа дієслова і дериваційний афікс **-нин-** можуть мати відтінок контекстної і власної експресивності, що обмежує сферу функціонування таких похідних просторічним стилем [1, с. 107]. У літературній українській мові їм відповідають спільнокореневі дієслова із суфіксом **-н'/j/-** або з нульовим суфіксом. Розрізнення цих іменників відбувається за конотативними відтінками, пор.: *блуканина* і *блукання*, *шуканина* і *шукання*, *стуканина* і *стукіт*, *грюканина* і *грюкіт*.

Суфікс **-н'** кваліфікують як засіб словотворення з власною експресивністю. У сполученні з дієслівними основами, більшість із яких має виразний розмовно-просторічний характер, він формує іменники, що є зневажливими назвами активної, тривалої, нестримної, часто хаотичної дії, виконуваної переважно групою осіб [1, с. 110; 6, с. 72]. Дещо слабкіше негативно-оцінне забарвлення виявляється в іменників, утворених від стилістично нейтральних дієслів, пор. *реготня, клопітня, верескотня, тріскотня, пискотня, клопотня, сварня і гульня, метушня* й под., але *борня'* (синонімічна поетична форма до *боротьба*). Напр.: *А*

в світлиці тим часом обходила рядова [чарка], ..неслися сміхи, **реготня**, гвалт окривав хату (Панас Мирний); [Роман:] І коли ця **гульня** скінчиться? Одні гості в хату, другі з хати, треті на поріг (М. Кропивницький); **Метушня** на вулиці була така, що годі було її зміркувати, хто йде чи тікає (О. Маковей).

Суфікси **-еч-**, **-ав-** (**-яв-**) порівняно із суфіксом **-н'** надають девербативам більшого відтінку експресивності [1, с. 110], пор.: *тріскотнеча*, *тріскотнява* і *тріскотня*; *клопотнеча* і *клопіння*. Вважають, що іменникові деривати цих словотвірних типів мають виразний розмовний характер [5, с. 360] і означають інтенсивну, часто хаотичну дію, пор.: *клопотнеча*, *колотнеча*, *товкотнеча*, *тріскотнеча*, *стукотнеча*, *шамотнява*, *гупотнява*, *гуркотнява*, *цокотнява*, *стрекотнява*, *стукотнява*, *пискотнява*, *тріскотнява*, *джеркотнява*, *тупотнява*. Напр.: *По городах теж була немала **клопотнеча**: мазались, білились, чепурились та прибирались, збираючись уже на зиму* (Панас Мирний); *Кемпер швидко множив, не забуваючи при тому **шамотняву** привітних жінок* (П. Загребельний); *У вухах чулась **шамотнява** листочків* (В. Козаченко); ***Гупотняву** копит глушив глибокий шар пилу* (В. Козаченко); *Міська **гуркотнява**, дражливі дзвінки, торохкотіння, метушня – все лишилось десь за мною* (С. Васильченко).

Отже, суфікси **-неч-**, **-ав-** (**-яв-**) є найекспресивнішими словотвірними засобами вираження значення опредметненої дії, що дає підстави кваліфікувати їх як просторічні варіанти словотвірних іменникових суфіксів з цим значенням у сучасній українській літературній мові.

Крім суфіксів, які виражають значення опредметненої дії з виразним експресивним забарвленням, в українському просторіччі з цим словотвірним значенням вживається також суфікс **-к-**. Характерною особливістю цього суфікса є те, що він входить до складу дериватів, перенесених в українське, передусім усне мовлення, безпосередньо з російської мови, і є аналогом питомих українських суфіксів **-н'/j/-**, **-т'/j/-**. Саме через обмежене використання суфікса **-к-** у творенні віддієслівних іменників на означення дії його тепер кваліфікують як просторічний словотвірний засіб. Переважна більшість іменників із цим суфіксом має нормативні відповідники із суфіксами **-н'/j/-** або **-т'/j/-**, пор. *промивка* і *промивання*, *прошивка* і *прошивання*, *викачка* і *викачування*, *проколка* і *проколення*, *дресировка* і

*дресирування, вербовка і вербування, вибраківка і вибракування, блоківка і блокування та ін. Напр.: Коли закінчиться робота в котловані і попередні всі роботи в болотах по перемичках і вийманні землі, і **викачці** води..., тоді тільки задають будівники, якої величезної складності і труднощі шлях пройшли вони в цьому котловані (О. Довженко); Чоловік і Василь прилаштовують у хаті діжку для **викачування** меду (С. Васильченко); Дельфіни здатні самостійно працювати (без **дресировки**), а також радіти з результатів своєї праці (з газети); **Д्रेसирування** бджіл на червону конюшину також підвищило медозбір (із журналу); Йде **вербовка** (О. Довженко); Треба вже тепер подумати про **вербування** будівельників та монтажників (Ю. Шовкопляс).*

Від просторічних іменників із суфіксом **-к-** на означення дій та процесів слід відрізнити нормативні іменники української мови із цим самим суфіксом, які, на думку дослідників, більшою мірою втратили дієслівність [6, с. 71; 1, с. 106], пор. *мандрівка, прогулянка, обіцянка, гулянка, вказівка, оранка* й под. Проте й серед таких питомих іменників є небагато тих, що співвідносяться з розмовним мовленням. Вони утворені за допомогою морфів **-чк-** та **-нк-**, пор.: *різачка* – “різкий біль у животі”, *літучка* – “коротка оперативна виробнича нарада”, *сидячка*, *сплячка* – “важкий непробудний сон; непереборна сонливість”, *сверблячка* – “сильне бажання, прагнення”, *бовтанка* – “хитання літака в повітрі”. Напр.: – *Ти, сучий сину, глузувати взявся наді мною? – люто засичав гайдамака і зі всього розмаху ногою садонув Семена в живіт.... Скорчився як од **різачки**. Падаючи на землю, руками за живіт тримався (А. Іщук); – *Я можу йти? В мене **літучка**...* (О. Довженко); *Воно, звісно, дурниця писати п'єси в четвертому класі, але що вдієш, коли тебе так тягне до цього писання? Уже вся школа підсміюється над моєю **сверблячкою** (М. Стельмах); Уже з годину хлопці ждуть, нудьгуючи без діла. – *Пора цю музику кінчати, – сказав Петро похмуро, – набридла всім **сидячка** ця, та ще у кожній зміні (П. Дорошенко); Видно, що людина в критичному стані. Ця авіаційна **бовтанка** завдає таких мук сердешному пасажирові (Ю. Мельничук).***

Для української розмовної лексики характерне широке використання іменникових дериватів, утворених за допомогою суфіксів із словотвірним значенням об'єктивної збільшеності (аугментативності), яке невіддільне від негативно-оцінного значення. Їх називають суфіксами із значенням збільшеності-експресивності. У зв'язку з цим

К. Городенська зауважувала: “Більшість аугментативних утворень, крім кількісного значення – вказівки на об’єктивну збільшеність, виражає також суб’єктивну, переважно негативну або різко негативну оцінку мовцем кого-, чого- небудь, пор.: великий кіт → *котище, котисько, котяра*; великий вітер → *вітрище, вітрисько, вітрюган*; великий собака → *собацюра, собацюга*; великий вовк → *вовчище, вовчисько, вовцюган, вовцюга* [4, с. 26].

Нюанси негативної оцінки можуть бути надзвичайно різноманітними – осуд, зневага, огида тощо, причому вони нерідко переплітаються або накладаються.

Із значенням збільшеності-експресивності вживаються словотворчі суфікси **-ищ-**, **-иськ-**, **-уг-(-юг-)**, **-ук-(-юк-)**, **-ур-(-юр-)**, **-аг-(-яг-)**, **-ар-(-яр-)** та ін.

У суфікса **-ищ-** семантика аугментативності поєднується з відтінком зневаги (напр.: *бабище, куркулище, панище*) або лайливості (*свекрушище*) [5, с. 365; 9, с. 194]. Іменники з цим суфіксом уживаються переважно в усному розмовному мовленні, а також відіграють у художніх творах різних жанрів роль засобів мовної типізації в діалогічному та монологічному мовленні. За допомогою лайливих форм розкриваються негативні риси в характері персонажів. Напр.: [1-й майстер:] *Ну, лицарю, я жалую, що не віддав тебе тій бабищі. Якраз була б з вас пара!* (Леся Українка); *Нема, нема, аж тут вікно скрип, наш панище визирає* (І. Франко); – *Потривайте ж!* – крикнула Мотря на весь город, – *це, мабуть, свекрушище помагала їм мірять [город]!* (І. Нечуй-Левицький).

Менш активним засобом реалізації кількісно-оцінного значення є словотворчий суфікс **-иськ-**. У семантиці утворень на **-иськ-(-о)** виразніший елемент негативної оцінки, фамільярної зневажливості. Напр.: *панисько, хлопчисько* (той, хто поводить себе несолідно, несерйозно чи нерозумно) та ін. Напр.: *Два нас тільки в казні було, я і якийсь панисько* (І. Франко); *Удесяте згадуючи свою поведінку в трамваї, констатував [Джавадов] про себе: “Хлопчисько! Йолоп!.. Забув, де міг, як баран, загинути...”* (О. Донченко).

Деякі україністи зазначають, що утворення з цим суфіксом є типовими для західних і південно-західних діалектів [5, с. 365; 8, с. 300–301]. Інші вважають, що такі слова за лексико-словотвірним значенням дуже близькі до дериватів попереднього типу і часто виступають як їхні словотвірні паралелі [6, с. 108; 9, с. 194] пор.: *ручисько* і *ручище*,

дівчисько і дівчище, розумисько і розумище, чоловічисько і чоловічище, вітрисько і вітрище. Однак аугментативи на **-нськ-** (**-о**), на нашу думку, виразніше передають негативну оцінку, зокрема значення зневаги та іронії. Іноді цей суфікс надає їм фамільярної поблажливості, прихильності, часом – співчуття, напр.: **Котисько** в одну мить схопив рибину, завурчав загрозово (Ю. Збанацький); Дикий **котище**... учепився назурами в спину одному з козаків (О. Ільченко); *Все, що мало згоріти, згоріло, тільки сумно чорнів обпалений комин та осінній **вітрисько** барбався [порпався] в попелі, вишукуючи поодинокі хмарини* (А. Дімаров); **Вітрище** непомірний здіймав до неба хвилю навісну (П. Воронько). Деякі деривати із суфіксом **-нськ-** дістають у контексті різну інтерпретацію, що зумовлено суб'єктивною оцінкою мовця, напр.: *Вона в тому чудесному віці, коли з **дівчиська** (розм.) виростає дівчина* (В. Собко); *Скажіть прямо, що ви закохалися в оце дурне **дівчисько** (знев.)* (І. Кочерга).

Усі іменники із суфіксом **-нськ-** утворюються від стилістично нейтральних основ іменників чоловічого, жіночого та середнього родів. Серед них: 1) назви істот: *дівчисько, дідисько, панисько, бабисько, кабанисько, окунисько, сомисько*; 2) назви конкретних предметів: *губисько, ручисько, чоботисько*; 3) назви абстрактних понять: *зборисько, туманисько, вітрисько, сміховисько*. “Якщо не зважати на окремі обмеження, – відзначає І. Вихованець, – то список слів з суфіксами **-нщ-**, **-нськ-** є відкритим, оскільки завжди він може бути оказіонально розширеним” [2, с. 145].

Іменники із суфіксом **-ак(-а)** (**-як(-а)**), як і попередні, поєднують семантику збільшеності з фамільярно-зневажливим відтінком [6, с. 108; 9, с. 194], пор.: *задавака, злодіяка, кривляка, розбишака, мордяка, гуляка* та ін. Напр.: [Яким:] *Я тоді Сидорові й кажу: що ти дивишся їй у **мордяку**, бий їй, нехай признається* (М. Кропивницький); *Князь виявився п'яницею, **гулякою**, вкрай розбещеною людиною* (Життя і тв. Т. Шевченка).

Відтінок згрубілості й зневажливості надає твірним основам суфікс **-ак(-як)**, але головним чинником негативного забарвлення слова залишається семантика основи [3, с. 158; 8, с. 301]. Уживання іменників із суфіксом **-ак(-як-)** обмежене усно-розмовним мовленням.

Від нейтральних іменникових основ словотворчий суфікс **-ак(-як-)** утворює експресивні аугментативи чоловічого або жіночого родів, серед яких: 1) назви людей за віковими ознаками, соціальним становищем,

професією, національністю, належністю до певного колективу: *куркуляка, лобуряка*; 2) назви тварин: *воляка, вовкулака*. Напр.: – *Хай він не думає, що Сергій такий от лобуряка. Він до всякої роботи беручий* (Ю. Мушкетик); *Регочуться, плигають і кричать [ягнята], Неначебно бояться вовкулаки* (Л. Глібов).

Словотворчі суфікси **-уг(-юг-)**, **-аг(-яг-)** також надають іменниковим основам значення згрублості. Відтінки зневаги, лайливості, фамільярності повністю залежать від взаємодії суфікса із семантикою основи або від контексту [8, с. 301].

Аугментативно-експресивні іменники із суфіксами **-уг(-юг-)**, **-аг(-яг-)** відзначаються різко виявленим негативно-оцінним значенням, що спричиняється до використання їх у розмовно-просторічному мовленні, пор.: *паруб'яга, хлоп'яга, вовцюга, панюга* та ін. Вони співвідносяться переважно з непохідними іменниковими основами чоловічого, рідше – жіночого та середнього роду: *дід – дідуга, палиця – палюга*. У ролі твірних основ можуть вживатися суфіксальні основи іменників: *хлопець – хлоп'яга*.

Суфікси **-аг(-яг-)**, **-уг(-юг-)** можуть приєднуватися до усічених твірних основ: *бандит – бандюга, злодій – злодюга, палиця – палюга*. Трапляються експресивні деривати з ускладненими суфіксами, пор.: *п'яндюга, п'яндилюга*.

Аугментативно-експресивні деривати із суфіксами **-аг(-яг-)**, **-уг(-юг-)** поділяються на такі семантичні підгрупи:

1) іменники на позначення осіб із значенням осуду, зневаги: *бандюга, злодюга, п'янюга, ледарюга, чолов'яга, паруб'яга*, напр.: *В розпалі чого тільки не наговорить жінка. Ледарюгою Остапа назвала* (К. Гордієнко); *Виявилось, що і люди знайшлися в селі хороші та відважні, й бандюги не страшні й не невловимі* (В. Козаченко);

2) іменники на позначення предметів: *рядюга, палюга, ломацюга, тюряга, хвостяга*, напр.: *Нерівний ліс мовчки піднятих вгору дрючків і палюг був такою красномовною відповіддю народу, що пан староста, видимо, розгубився* (І. Вільде);

3) іменники на позначення назв тварин: *кабанюга, псюга, вовцюга, собацюга, котюга*, напр.: *Убіг вовцюга в безборонну кошару* (О. Ковінька); *Альоша рвонувся в захопленні до цього хороброго псюги* (І. Микитенко); *В червленій ризи похожас, Та мов котюга позирає На сало* (Т. Шевченко).

Чітко виявлене негативно-оцінне значення і в іменників із малопродуктивним суфіксом **-ук(-юк-)**, пор.: *зміюка* (те саме, що змія), *псюка* (збільш.-зневажл. до *пес*). Напр.: *Чабан прокинувся – аж перед ним Гадюка, Він києм бух – і витяглась зміюка* (Л. Глібов); *Хто хоче.. доарити псюку, знайде дрюка* (Номис).

Часто в таких дериватах, насамперед назвах осіб, семантика збільшеності нейтралізована, але яскраво виражені осуд, зневага, пор. *звірюка* (про надзвичайно жорстоку, люту людину), *псюка*, *скотинюка* (те саме, що *скотина* 2. Про грубу, жорстоку, підлу людину), *злодіюка*. Напр.: [Орина:] *Мамо, про Петра ніякої вістки немає?* [Марія:] *Немає, доню, немає. Бідна твоя голівонька, вб'є тебе тепер звірюка ота* (В. Собко).

Суфікс **-ур(-юр-)** належить до непродуктивних виразників аугментативно-експресивного значення просторічних іменників. На думку більшості українців, цей суфікс уживається переважно в словах розмовного характеру, надаючи їм відтінку згрубілості [5, с. 366; 6, с. 108; 7, с. 46].

Іменники із суфіксом **-ур(-юр-)**, як із суфіксом **-ук(-юк-)**, характеризуються різко виявленим значенням згрубілості й зневаги, пор.: *собацюра*. Іноді вони можуть передавати зневажливий або жартівливий відтінок, пор.: *німчура* (те саме, що німець), *піхтура*. Напр.: *Здоровенний собацюра наздогнав їх на перелазі, накинуся з гарчанням на Дуняшу* (І. Цюпа); *Спереду німчура худий як смерть сидів* (А. Міцкевич); – *Не Мошко, а представник споживспілки. Агент, заготовлювач. І не якась піхтура, а на колесах, при одній кінській силі* (В. Кучер).

Деякі аугментативи із суфіксом **-ур(-юр-)** мають синонімічні спільнокореневі відповідники з іншими суфіксами, пор.: *собацюра* – *собацюга*, *псюра* – *псяра* – *псюка* – *псюга* – *псяка*. Основною сферою вживання цих стилістично знижених іменників є ненормативне експресивне усне мовлення.

Обмеженою кількістю іменників із семантикою збільшеності-експресивності представлений малопродуктивний словотвірний тип із суфіксом **-ар(-яр-)**. Вони називають здебільшого тварин, мають виразну негативну суб'єктивну оцінку і вживаються в усному розмовному мовленні, пор.: *котяра*, *псяра* та ін. Напр.: *Аж тут котяра в мішку.. страшенно занявчав та й зіпсував Климкові торг* (М. Ільченко).

Отже, порівняно невелика кількість словотворчих суфіксів, що вживається для утворення іменників зі значенням опредметненої дії, зорієнтована у сферу розмовного мовлення. Зі значенням об'єктивної збільшеності пов'язується негативна суб'єктивна оцінка, негативне суб'єктивне ставлення до особи, тварини, предмета, явища тощо. Тому іменники із суфіксами на означення збільшеності чи згрубілості, які є виразниками зневажливого, іронічного або фамільярного ставлення, належать до розмовної, а то й просторічної лексики.

Література

1. Безпояско О., Городенська К. Морфеміка української мови. – К.: Наук. думка, 1987.
2. Вихованець І. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. – К.: Наук. думка, 1988.
3. Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов / За ред. О. Мельничука. – К.: Наук. думка, 1966.
4. Городенська К. Проблема виділення словотвірних категорій (на матеріалі іменника) // Мовознавство. – 1994. – С. 6.
5. Курс сучасної української літературної мови / За ред. Л. Булаховського. – К.: Рад. школа, 1951. – Т. 1.
6. Словотвір сучасної української літературної мови / Відп. ред. М. Жовтобрюх. – К.: Наук. думка, 1979.
7. Сучасна українська літературна мова: Морфологія / За заг. ред. І. Білодіда. – К.: Наук. думка, 1969.
8. Сучасна українська літературна мова: Стилїстика / За заг. ред. І. Білодіда. – К.: Наук. думка, 1973.
9. Украинская грамматика / Отв. ред. В. Русановский. – К.: Наук. думка, 1986.